

-ARAŞTIRMA MAKALESİ-

İNSAN HAKLARININ GELİŞİMİNDE VE SINIRLANDIRILMASINDA SİYASÎ İKTİDARIN ROLÜNÜ TÜRK TARİHİNDEKİ ANAYASACILIK HAREKETLERİ VE ANAYASALAR ÜZERİNDEN OKUMAK*

Hayrettin Alparslan ÇELİK¹

Öğr.Gör.

Ardahan Üniversitesi, Çıldır Meslek Yüksekokulu

E-mail: hayrettinalparslancelik@ardahan.edu.tr

ORCID ID: 0000-0002-2225-1949

Öz

İnsan hakları, insanlık tarihiyle yaşıt bir gelişim çizgisine sahiptir. Sümer Kralı Urukagina'dan Babil kralı Hammurabi'ye, Hz. Muhammed'den Kral John'a ve günümüze kadar siyasî iktidarı elinde tutanlar, insan haklarının hem gelişiminde hem de sınırlandırılmasında önemli bir rol üstlenmişlerdir. Tarihî süreçte muhtelif dinî, hukukî metinlerle ve örfî uygulamalarla koruma altına alınmış veya sınırlandırılmış olan insan hakları, üstün norm olan anayasaların 18. yüzyılda ortaya çıkmasıyla birlikte farklı bir gelişim sürecine girmiştir. İnsan haklarının Türk tarihindeki gelişimi de yüzyıllar süren bir gelişim çizgisine sahip olmuştur. Türk tarihinde töreyle, şer'î hukuk kaynaklarıyla ve kanunnâmelerle koruma altına alınmış veya sınırlandırılmış olan insan haklarının, anayasal metinlerde kendine yer bulması, 1876 yılında Kânûn-ı Esâsî'nin ilânıyla gerçekleşmiştir. Daha sonra ilân edilen diğer Türk anayasalarında da (1921 Anayasası hariç) insan hakları güvence altına alınmış veya sınırlandırılmıştır. Anayasalarda yer alan insan haklarına yönelik sınırlandırma rejimleri, siyasî iktidarlar eliyle yapılan değişikliklerle birlikte kimi zaman daha demokratik hâle getirilmiş; kimi zaman da

---

* Bu çalışmada bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur.

¹ Sorumlu Yazar: hayrettinalparslancelik@ardahan.edu.tr

Atf (APA): Çelik, H. A., (2024), İnsan Haklarının Gelişiminde ve Sınırlandırılmasında Siyasî İktidarın Rolünü Türk Tarihindeki Anayasacılık Hareketleri ve Anayasalar Üzerinden Okumak, Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi, 16 (1): 64-91., <https://doi.org/10.53881/hiad.1364349>

bu değişiklikler, insan haklarının sınırlandırılmasına yönelik hükümlerin daha anti-demokratik bir hâl almasına yol açmıştır. Bu çalışmada, mezkûr gelişmeleri tartışmaya açmak ve bu konuda bir kanaat ortaya koymak amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: *İnsan Hakları, Siyasî İktidar, Anayasa, Anayasacılık Hareketi*
Alan Tanımı: *İnsan Hakları Hukuku, Siyaset Bilimi*

READING THE ROLE OF POLITICAL POWER IN THE DEVELOPMENT AND LIMITATION OF HUMAN RIGHTS THROUGH CONSTITUTIONAL MOVEMENTS AND CONSTITUTIONS IN TURKISH HISTORY

Abstract

Human rights have a development line that is as old as human history. From the Sumerian King Urukagina to the Babylonian King Hammurabi, from the Prophet Muhammad to King John, and those who hold political power until today, have played an important role in both the development and limitation of human rights. Human rights, which were protected or limited by various religious, legal texts and customary practices in the historical process, entered a different development process with the emergence of the supreme norm constitutions in the 18th century. The development of human rights in Turkish history has also had a developmental line that has lasted for centuries. The fact that human rights, which have protected or limited by custom, shar'i law sources and code of laws in Turkish history, have found a place in constitutional texts, was realized with the proclaim of the Kânûn-ı Esâsî in 1876. In other Turkish constitution proclaimed later (except for the 1921 Constitution), also human rights were guaranteed or limited. The limitation regimes for human rights in the constitutions have sometimes been made more democratic with the changes made by the political powers; sometimes these changes have caused the provisions on the limitation of human rights to become more anti-democratic. In this study, it is aimed to open the mentioned developments to discussion and to express an opinion on this subject.

Key Words: *Human Rights, Political Power, Constitution, Constitutionalism Movement*

JEL Code: *K19, Z00*

1.GİRİŞ

İnsanlık tarihinin hemen hemen her döneminde gündemde olan, zaman zaman sekteye uğrasa da genellikle olumlu yönde gelişim gösteren meselelerden biri insan haklarıdır. Bireylere verilen değer artmasıyla ve bireylerin, içerisinde yaşadıkları toplum tarafından tanınmasıyla birlikte insan hakları alanında gelişmeler yaşanmaya başlamıştır. Çoğu zaman düşünürlerce üzerinde durulan bir mesele olan insan hakları, genellikle siyasî, sosyal ve iktisadî olayların ve olguların sonucunda gelişim göstermiştir. İnsan haklarının günümüzdeki hukukî metinlerde yer aldığı şekle nasıl geldiğini anlamak için tarihî süreçte meydana gelen değişim ve dönüşümleri iyi anlamak gerekmektedir. İnsan haklarının gelişimi açısından ilk olarak, kişilerin maddî ve manevî varlığını, malını ve ırzını korumaya yönelik şahsî hakların gelişim gösterdiği söylenebilir. Bu hakların ve hürriyetlerin genel kabul görmesi ve sosyal yaşamda yerleşik bir hâle gelmesiyle birlikte, sosyal ve iktisadî gelişmelerin de bir sonucu olarak yeni talepler ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu taleplerin artmasıyla birlikte insan haklarına yönelik anlayışlar ve algılar da değişmeye başlamış ve insan haklarıyla alâkalı geniş kapsamlı düzenlemeler ortaya konulmaya başlamıştır.

İnsan hakları, gelişimine ve alâkalı oldukları konulara göre birçok farklı sınıflandırmaya tâbi tutulmuştur. Bu sınıflandırmalardan ikisinin dünyanın birçok ülkesinde yaygın olarak kullanıldığı söylenebilir. Bunlardan biri, kuşak hakları sınıflandırmasıdır. 1979 yılında Çek kökenli Fransız hukukçu Karel Vasak tarafından yapılan sınıflandırmada haklar ve hürriyetler üç kuşak olarak incelenmiştir. Tarihî gelişimine göre sınıflandırılan haklardan birinci kuşakta yer alanlar; “kişinin maddî ve manevî varlığı”, “düşünce ve ifade hürriyeti”, “mülkiyet hakkı”, “dilekçe hakkı” gibi şahsî haklar ve hürriyetler ile siyasî haklar ve hürriyetleri kapsamaktadır. İkinci kuşakta yer alan haklar; “çalışma hakkı”, “sağlık hakkı” gibi sosyal ve iktisadî haklar ve hürriyetleri içermektedir. Grup hakları olarak da adlandırılan üçüncü kuşakta yer alan haklar ise, II. Dünya Savaşı’ndan sonra dünyada yaşanan gelişmeler ve çeşitlenen ihtiyaçlar doğrultusunda ortaya çıkan “çevre hakkı”, “barış hakkı”, “gelişme hakkı” gibi kolektif haklardan oluşmaktadır (Özkan, 2015: 117-122). Son yıllarda Vasak’ın kuşak hakları sınıflandırmasına, içeriği üzerinde fikir birliği sağlanamamış olan dördüncü bir kuşak daha dâhil edilmektedir. Bilim ve teknolojiye gelişmelerle birlikte yeni tehlikeler ve ihtiyaçlar doğrultusunda ortaya çıkan dördüncü kuşak haklar; “biyoetik haklar”, “su hakkı”, “siber uzay hakkı” gibi hakları içermektedir (Gündüzöz, 2015: 25). Çalışma açısından önem arz eden bir diğer haklar sınıflandırması da Alman hukukçu Georg Jellinek’in yapmış olduğu klasik

sınıflandırmadır. 1961 Anayasası ile 1982 Anayasası'nda yer alan insan haklarıyla alâkalı bölüm, bu sınıflandırmayı esas alarak düzenlenmiştir. Jellinek'in sınıflandırmasına göre üç tip hak kategorisi bulunmaktadır. Bunlardan ilki, koruyucu haklar olarak da bilinen negatif statü haklarıdır. Negatif statü hakları; bireylerin hem devlet hem de başkaları tarafından aşlamayacak, çiğnenemeyecek haklarını ifade etmektedir. Devlet, bireylerin sahip olduğu bu hakları korumakla yükümlüdür. Diğer bir hak kategorisi, isteme hakları da denilen pozitif statü haklarıdır. Pozitif statü hakkı; bireylerin, devletten birtakım hakların kullanılmasını isteme hakkı olarak ifade edilebilir. Bu hakkın temel mantığında devlet, birtakım hakları tanımakla yetinmemeli, aynı zamanda o hakların gerçekleştirilmesini de sağlamalıdır. Jellinek'in sınıflandırmasındaki son hak kategorisi katılma hakları olarak da bilinen aktif statü haklarıdır. Bu haklar da bireylerin, devlet yönetimine katılmalarını sağlayan haklardır (Gözler, 2018a: 152-154; Keskinsoy, 2017: 127-128). Jellinek'in yapmış olduğu sınıflandırma, 1961 ve 1982 Anayasaları ile mukayese edildiğinde şöyle bir sonuca varılabilir: Negatif statü hakları, mezkûr anayasalarda yer alan kişi hakları ve ödevlerine; pozitif statü hakları, sosyal ve iktisadî haklara ve ödevlere; aktif statü hakları da siyasî haklara ve ödevlere denk düşmektedir.

Çalışma iki ana başlık üzerinden ele alınmıştır. İlk başlık altında, insan haklarının hangi tarihî olaylar ve olgulardan etkilenerek nasıl bir gelişim gösterdiği, bu gelişim çizgisinde siyasî iktidarların rolü, insan haklarıyla alâkalı literatürden yararlanılarak sunulmaya çalışılmıştır. Bu başlıkta, sadece insan haklarının gelişimini etkileyen faktörler üzerinde durulmamış; insan hakları açısından önemli kabul edilen bazı hukukî metinlere ve bazı düşünürlerin görüşlerine de yer verilmiştir. Çalışmanın ikinci büyük başlığında ise insan haklarının Türk tarihindeki gelişimi üzerinde durulmuştur. Bu bölümde ilk olarak, insan haklarının Türk tarihinde anayasalı dönemden önceki gelişimi üzerine birtakım değerlendirmelere yer verilmiştir. Sonrasında ise Türk tarihindeki anayasacılık hareketleri ve anayasalar insan haklarının gelişiminde siyasî iktidarın rolü bağlamında tartışmaya açılmıştır.

İnsan haklarıyla alâkalı literatür incelendiğinde, akademik anlamda geniş bir bibliyografya olduğu görülür. Bu alanda yazılmış eserlerin bir kısmı insan haklarının hangi tarihî olaylar ve olgular ışığında gelişim gösterdiğine odaklanırken; bir kısmı da insan haklarıyla alâkalı teorik çalışmalara ve hukukî düzenlemelere odaklanmıştır. Bu çalışmada ise esas olarak, insan haklarının Türk tarihindeki gelişimini, anayasacılık hareketleri ile hakları ve hürriyetleri üstün norm olarak koruma altına alan Türk anayasaları özelinde incelemek ve bu konuda bir kanaat ortaya koymak amaçlanmıştır. Anayasalara dair değerlendirmeler

yapılırken, ortaya çıkan metinlerin şekillenmesinde siyasî iktidarların rolüne, anayasaların birbirleriyle mukayese edilmesine, ilgili anayasaların insan haklarının gelişimine olumlu etkileri kadar olumsuz etkilerinin de tartışılmasına özen gösterilmiştir. Bu bağlamda çalışmada şu araştırma sorularına cevap aranmıştır: İnsan haklarının gelişiminde ve sınırlandırılmasında siyasî iktidarların rolü nedir? Türk tarihindeki anayasacılık hareketlerini ve anayasaları ortaya çıkaran siyasî, sosyal ve iktisadî olaylar ve olgular nelerdir? Hem dünyada hem de Türk tarihinde anayasaların ortaya çıkması insan haklarının gelişimini ne yönde etkilemiştir? Türk anayasaları ve bu anayasalar üzerinde siyasî iktidarlar eliyle yapılan değişikliklerin, insan haklarının Türk tarihindeki gelişimine doğrudan veya dolaylı etkileri nelerdir? Mezkûr sorulara cevap aranan çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden biri olan doküman incelemesi yöntemi kullanılmıştır. Bu bağlamda, insan haklarının tarihî ve kuramsal gelişimini konu edinen metinler ve Türk anayasalarını konu edinen çalışmalardan yararlanılmıştır. Metin içerisinde yer yer bahsedilen siyasî ve sosyal gelişmeler için de siyasî ve sosyal tarihle alakalı akademik eserlere ve araştırmalara başvurulmuştur.

2.İNSAN HAKLARININ TARİHİ GELİŞİM SÜRECİNDE SİYASİ İKTİDARLARIN ROLÜ

Hak ve hürriyet kavramlarının tarihî gelişimini konu edinen metinlerin önemli bir kısmında, bu kavramların insanlık tarihiyle yaşıt oldukları ileri sürülmektedir. Hak ve hürriyetlere ilişkin tarihî metinler ve tarihî düzenlemeler incelendiğinde, bu iddiaların kesin bir biçimde reddedilmek yerine, tartışmaya değer oldukları savunulabilir. Tarihi, Sümer'den başlatma eğiliminde olan bilim insanları, buna gerekçe olarak “yazının icadı” dâhil olmak üzere tarihteki “ilk”leri göstermektedirler. İnsanlık tarihi açısından önemli teknik ve kültürel gelişmelerin mimarı olan Sümer medeniyeti, bazı araştırmacılara göre (Tosun, 1973: 563-564), haklar ve hürriyetlerin gelişimi açısından da ilk yazılı belgenin ortaya konulduğu medeniyet olarak göze çarpmaktadır. Bu belge, M.Ö. 2350’lerde hüküm süren Sümer Kralı Urukagina’nın ortaya koymuş olduğu kuralları içermektedir. Halkı idare eden din adamlarının hâkimiyetini kırmak amacıyla konulduğu düşünülen kurallar, muhtelif suçlar karşısında muhtelif müeyyideleri de içermektedir (Kramer, 2002: 11-20, 69-75, 135). Yine M.Ö. 1760’larda Babil kralı Hammurabi’nin koymuş olduğu kanunlar da insan haklarının gelişimi açısından incelemeye değer kanunlar olarak görülebilir. Bu kanunların muhtevasını, ekseriyetle tanımlanmış belirli suçlar ve bu suçlara uygulanması düşülen müeyyideler oluşturmuştur. Bu kanunların, günümüzdeki ihkâk-ı hak yasağı ile bağdaşmayan hükümler içerdiği gözlemlense de -iptidaî anlamda- masumiyet karinesi vb. hükümler içermesi

dolayısıyla (Van De Mieroop, 2014: 81, 89, 95-106), insan haklarının gelişimine siyasî iktidarlar tarafından dolaylı yoldan atılmış adımlar olduğu söylenebilir. İnsan haklarının gelişimine veya sınırlandırılmasına ilişkin ilk örneklere, muhtelif dinlerde de rastlanmaktadır. Mesela M.S. 7. yy.'ın ilk yarısında, İslâm dininin son peygamber olarak kabul ettiği Hz. Muhammed önderliğinde, Medine'de yaşayan Müslümanlar, Yahudiler ve müşrik Araplar arasındaki anlaşmayı içeren bir metin (Medine Vesikası) ortaya konulmuştur. Mezkûr metin ile Hz. Muhammed'in M.S. 632'de Vedâ haccındayken yaptığı tavsiye ve telkinlerini içeren ve sonradan metne dökülen Vedâ Hutbesi, insan hakları bakımından özellikle önem verilen eşitlik ilkesi, mülkiyet dokunulmazlığı, kişinin can ve ırz dokunulmazlığı gibi konuları teminat altına alan metinler olarak göze çarpmaktadır (Şentürk, 2000: 328).

İnsan haklarının gelişiminin anlaşılabilmesi için, düşünürlerin insana ve siyasî iktidara nasıl yaklaştıklarını doğru mütalaa etmek gerekir. Literatür incelendiğinde, birçok hususta olduğu gibi insan haklarının gelişiminde de Antik Yunan'a ayrı bir parantez açılmaktadır (Çüçen, 2003: 29-30). Antik Yunan'da öne çıkan isimlerden biri olan Aristoteles'e göre (1975: 7, 200) devlet, yüce bir topluluktur. Devletin iyi kanunlar yapmakla yükümlü olduğunu belirten Aristoteles'e göre amaç, poliste yaşayan bireylerin mutluluğu ve ortak iyiliğidir. Antik Yunan'daki Sofistler de "*insan her şeyin ölçüsüdür*" (sözün sahibi sofist Protagoras'tır) diyerek insanın devlet ve toplum karşısındaki konumuna ve değerine ilişkin yeni bir bakış açısı ortaya koymuşlardır. Yine Stoacılar da evrensel akla vurgu yapmışlar ve kanunlara uymanın bireyleri mutlu kılacağını ve bu sayede bireylerin hür ve eşit olacaklarını iddia etmişlerdir (Türe, 2014: 151-152). İslâm dünyasında da Farabî'nin, varlıkları hiyerarşik bir sıralamaya tâbi tuttuğu düşüncesinde insan, üstün varlıktır. İnsanın, maddî âlem ile manevî âlem arasında köprü vazifesi gördüğünü belirten Farabî, Aristoteles gibi, insanın amacının mutluluk olduğunu ve insanların birbirleriyle yardımlaşmaları erdemli siyasî topluluğun amacının da insanları mutlu etmek olduğunu ifade etmiştir (Farabî, 2018: 39-41, 79-85, 97-100). İnsanların mutluluk içinde yaşamaları hususunda benzer fikirler öne süren İbn Haldûn'a göre ise devlet, bireylere sertlikle değil, şefkatle muamele etmeli ve onların mutluluk içinde yaşamalarını sağlamalıdır (İbn Haldûn, 1997: 474-478). Yine Batı dünyasının önemli medeniyetlerinden biri olan Roma'da da özellikle pozitif hukukun (yazılı metinler açısından) gelişimi, kamu-özel hukuk ayrımı açısından önemli gelişmeler yaşanmıştır. Ancak hem Antik Yunan'daki hem de Roma'daki sosyal yapı ve pratikler göz önüne alındığında, insan hakları bakımından çok köklü gelişmeler yaşandığı söylenemez.

Devletin sınırlandırılması düşüncesi, insan haklarının gelişimi açısından oldukça önemlidir ve bu düşünce, tarihin farklı dönemlerinde muhtelif isimler tarafından dile getirilmiştir. İnsan haklarının gelişimi açısından üzerinde durulması gereken en önemli isimlerden biri, klasik liberalizmin önemli temsilcilerinden John Locke'tur. Locke'a göre (2012: 23, 27, 57, 64-81) bireyler, bir sözleşme ile bir araya gelmiş ve devlet, bu sözleşmeden türemiştir. Devletin, bireyler için var olduğunu savunan Locke, insan hakları karşısında sınırlı bir devletten yana olduğunu belirtir. Locke'a göre bireylerin, sırf insan oldukları için müdahale edilmemesi gereken hakları ve hürriyetleri bulunmaktadır. Kişilerin can, ırz ve mülkiyet dokunulmazlığı gibi tabii hakları olduğunu belirten Locke, devletin, bu haklara müdahale etmek yerine onları korumakla görevli olduğunu savunur. Locke'un fikirleri, günümüzdeki "negatif hürriyetler" kavramsallaştırmasının temel dayanağını teşkil etmektedir. Yine Amerikalı düşünür Thomas Paine de devleti, gerekli bir kötülük olarak değerlendirmiş ve bireylerin hürriyeti için devletin gücünün sınırlandırılması gerektiğini belirtmiştir (Keane, 1994: 72-73). Bu düşüncenin kökleri Locke'a dayanmaktadır ve bu düşüncüyü Locke'dan sonra sistemli mânâda ifade eden, bu hususta alınacak tedbiri ortaya koyan ilk düşünür Montesquieu'dur. Devleti sınırlandırmanın en önemli yolu Montesquieu'ya göre (2021: 195-235), kuvvetleri yani yasamayı, yürütmeyi ve yargıyı birbirinden ayırmaktır. Montesquieu'nun bu formülünün hayata geçirilmesi, çağdaş demokrasi anlayışının gelişiminde ve insan hakları karşısında devletin sınırlandırılmasında en önemli adım olarak görülebilir.

İnsan hakları açısından üzerinde durulması gereken hususlardan biri de, 13. yüzyıl ve sonrasında Avrupa'da muhtelif olaylar sonucunda ortaya çıkan birtakım metinlerdir. Bu metinlerden biri, literatürde ilk anayasal belge olarak değerlendirilen 1215 tarihli Magna Carta Libertatum'dur. Bu belge, siyasî iktidarın temsilcisi konumundaki Kral John'un feodal beyler karşısında sınırsız birtakım yetkilerinden feragat ettiğini göstermektedir. Belge, halkın tamamından ziyade feodal beylerin haklarını ve hürriyetlerini genişleten bir metin özelliği taşımaktadır. Yine de insanların sebepsiz yere suçlanamayacağı, yargılanamayacağı, sürülemeyeceği, malının elinden alınamayacağı; adaletin satılamayacağı, geciktirilemeyeceği ve hür vatandaşların adaletten yoksun bırakılamayacağı; kanunlar dairesinde hareket edilmesi gerektiği, din adamları ve feodal beylere danışmadan herhangi bir cezaî işlem veya vergilendirme uygulanamayacağını hükme bağladığı için belgenin, insan haklarının gelişiminde önemli bir yere sahip olduğu ileri sürülebilir (Çalık, 2017: 47). Magna Carta'dan birkaç yüzyıl sonra İngiltere'de ortaya konulan 1679 tarihli İhzar Müzekkeresi Hareketi (*Habeas Corpus Act*) ile 1689 tarihli Haklar Bildirisi (*Bill of Rights*) de insan haklarının gelişimine kaynaklık eden önemli metinler arasında gösterilebilir. İhzar

Müzekkeresi Hareketi, idarenin eylem ve işlemleriyle yargı denetimine tâbi olduğu, keyfî tutuklamaları yasakladığı ve tutuklanmış kimselerin uzun süre tutuklu kalmadan yargıç önüne çıkarılması gerektiği hükümlerini içermesi dolayısıyla, insan haklarının gelişiminde önemli bir yere sahiptir. Yine Haklar Bildirisi de siyasî iktidarın yani kralın yetkilerini sınırlandırıp parlamentonun yetkilerini artırdığı için, devlet iktidarının sınırlandırılması anlamında insan haklarına kaynaklık eden bir metin olarak ön plana çıkmaktadır (Göze, 1989: 451-452).

İnsan hakları açısından en kayda değer gelişmeler, 1787 tarihli ABD Anayasası ve 1791 tarihli Fransız Anayasası'na kaynaklık eden, 1776 yılındaki Virginia Bağımsızlık Bildirgesi ve on üç koloninin Büyük Britanya Krallığı'ndan ayrıldıklarını ilân eden ABD Bağımsızlık Bildirgesi'dir. Yine 1791 tarihli Fransız Anayasası'na kaynaklık eden ve 1789 Fransız İhtilali'nin ardından yayımlanan İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi, mezkûr belgelerle birlikte insan haklarının gelişimine kaynaklık etmiştir. Bu metinler incelendiğinde, her birinin John Locke'un fikirlerinden esinlenerek ortaya konuldukları gözlemlenebilmektedir. Bu metinler, John Locke'un fikirlerinde olduğu gibi, devleti sınırlandırma yoluna gitmekte; devleti, kişilerin canları, ırzları ve mallarını korumakla yükümlü kılmaktadır. Tıpkı Locke'un fikirlerinde olduğu gibi, bu metinlerde de insanların sırf insan olmaları hasebiyle sahip oldukları tabii hakları olduğu kabul edilmiş; bu hakların müdahale edilemez, devredilemez ve devlet tarafından korunması gereken haklar olduğu ifade edilmiştir. Metinler, Locke'un tabii hukuk anlayışını ve J. J. Rousseau'nun 'toplum sözleşmesi' görüşünü yansıtmaktadır (Doğan, 2006: 60-63). Bu metinlerin insan haklarının gelişimi açısından en önemli yanı, haklar ve hürriyetleri anayasal bir belgeyle teminat altına almış olmalarıdır. Zaten Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'nin 16. maddesinde "*hakların güven altına alınmadığı ve güçler ayrılığının belirlenmediği bir toplumun anayasası yoktur*" denilerek bu konunun önemine vurgu yapılmıştır. Ancak buraya kadar verilen bilgiler için şu hususun altını çizmek gerekir: 19. yüzyıla kadar metinlere işlemiş olan bu haklar, günümüz anayasaları açısından değerlendirildiğinde, yalnızca kişi hak ve hürriyetlerine ilişkin maddeler içermektedir. Sosyal ve iktisadî haklar ve hürriyetlerin anayasalarda kendine yer bulabilmesi için 1917 tarihli Meksika Anayasası'nı ve 1919 tarihli Weimar Anayasası'nı beklemek gerekecektir (Kaboğlu, 2012: 235-237).

3.İNSAN HAKLARININ TÜRK TARİHİNDEKİ GELİŞİMİ VE SINIRLANDIRILMASINDA SİYASÎ İKTİDARIN ROLÜ BAĞLAMINDA ANAYASACILIK HAREKETLERİ VE ANAYASALAR

İnsan haklarının gelişimi ve sınırlandırılması bakımından Türk anayasalarını incelemeyen önce, insan haklarının Türk tarihindeki gelişimine de değinmek gerekmektedir. Türk tarihinde insan haklarının gelişimini İslâmiyet öncesi Türk tarihine kadar götürebilmek mümkündür. İslâmiyet öncesinde hüküm sürmüş olan Türk devletlerinde, insan haklarının siyasî otoriteler ve bireyler karşısında korunmasını sağlayan bir kavram öne çıkmaktadır: Töre. Devlet ve halk arasındaki ilişkileri düzenleyen, muhtelif kurallarla ve müeyyidelerle Türk toplumundaki bireylerin yaşayış biçimini belirleyen, kamu düzeninin korunmasını sağlayan ve bunun gibi birçok geniş işlevi olan bu kavram, Orhun Yazıtları'nda da kendine geniş yer bulmakta ve İslâmiyeti benimseyen Türk devletlerinde de önemli bir kavram olarak göze çarpmaktadır (Gökalp, 1976: 11-14; Erdoğan, 2018: 16-52). Töre kavramı, modern hukukun gelişimi açısından da kayda değer bir kaynak olarak değerlendirilebilir. Özellikle Türk hukuk sistemi açısından örf ve âdet hukukunun temel kaynaklarından biri, Türk töresidir. Töre, devlet nizamını sağlamanın en önemli araçlarından biridir. Bu bağlamda töre, hem bireylerin temel haklarını ve hürriyetlerini güvence altına almakta hem de siyasî otoritelerin keyfî hareket etmelerini engellemektedir. Töre, yöneticiler dâhil herkesin üstündedir ve herkesin töreye uyması beklenir. Töreyle belirleyen kurallar, değişmez değildir. Devlet nizamının sağlanması ve bireylerin kendini güvende hissedebilmesi için çağın şartları dikkate alınarak töre şekillendirilebilir. Yazılı olmayan kurallar olsa da ne dönemin yargılama faaliyetleri ne de dönemin yönetim faaliyetleri töreye aykırı olamaz (Kafesoğlu, 1987: 34-36; Pamir, 2009: 360-373).

Türklerin önemli bir kısmının zaman içerisinde İslâm dinini benimsemesiyle birlikte, hukuk sistemleri de çeşitlenmeye başlamıştır. Bu çeşitlilik Büyük Selçuklu, Osmanlı gibi İslâm dinini benimsemiş devletlerde kendini göstermiştir. Bu gibi devletlerde hukuk sistemi esas olarak şer'î hukuk ve örfî hukuk gibi ikili bir şekilde ortaya çıkmıştır. Kur'an, Sünnet, İcmâ ve Kıyas, Şer'î hukukun kaynaklarını oluşturmaktadır. Örfî hukuka kaynaklık eden ise bizzat siyasî iktidar iradesiyle ortaya çıkmış kanunnâmeler ve diğer metinlerdir. Literatürde bu konuya dair yorumlar genellikle iki görüşün çatışması şeklinde ortaya çıkmaktadır. İlk görüş göre, örfî hukuk, şer'î hukuka bağlı kalarak ve ona aykırı olmayacak şekilde uygulanan hukuktur. Bu görüş modern anlamda normlar hiyerarşisi açısından ele alındığında, şer'î hukuku üst norm olarak görmektedir. İkinci görüş göre ise örfî hukuk, şer'î hukuktan bağımsız, zaman zaman şer'î hukuka aykırı olabilen, siyasî

iktidara yasama yetkisi veren hukuktur (Şen, 1999: 328-335). Bu görüşlerden herhangi biri üzerinde açık bir tercih yapmamakla birlikte, örfî hukukun, siyasî iktidara norm koyma ve kaldırma yetkisi vermesinin, insan haklarının Türk tarihindeki gelişimini olumsuz yönde etkilediği söylenebilir.

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde yaşanan gelişmeler hem padişahın yetkilerinin sınırlandırılmasına hem de insan haklarının gelişimine kaynaklık edecektir. İlk olarak, 1808 yılında Osmanlı merkezî yönetimi ile âyanlar arasında imzalanan Sened-i İttifak üzerinde durmak gerekmektedir. Bu belgeyi Türk tarihindeki ilk anayasal belge olarak görenlerin yanı sıra, bu görüşü reddeden isimler de vardır. Sened-i İttifak'ı Türk tarihindeki ilk anayasal belge olarak değerlendirmek, Magna Carta'yı dünya tarihindeki ilk anayasal belge olarak değerlendirmekten çok farklı değildir. İki belgede de halkın iradesi yoktur. Siyasî otoriteler arasında kabul edilmiş hususlar, yazıya dökülmüş ve imza edilmiştir. Magna Carta'da taraflardan biri Kral John, diğeri baronlarken; Sened-i İttifak'ta taraflardan biri II. Mahmud ve merkezî bürokrasi, diğeri âyanlardır. Belgeler karşılıklı sorumlulukları belirtmekte ve ilk kez monarkların yetkilerini sınırlandırmaktadır. Belgeler arasındaki en önemli fark II. Mahmud'un, Sened-i İttifak'ın kabulü sürecindeki gönülsüzlüğü (-ki Kral John'un da Magna Carta'yı gönüllü bir şekilde kabul ettiği söylenemez), Sened-i İttifak'ı kabul eden âyanların sayısının sınırlı olması ve Alemdar Mustafa Paşa'nın ölümü ile (Sened'in kabulünden bir buçuk ay sonra) Sened'in uygulanma imkânının ortadan kalkmış olmasıdır (Akyıldız, 2009: 512-514). Sened-i İttifak bu yönleriyle “*ölü doğmuş bir belge*” olarak görülebilir (Berkes, 2012: 137-145). Ama siyasî iktidarı elinde bulunduran padişahın yetkilerini sınırlandıran ilk yazılı belge olduğu göz ardı edilmemelidir. İnsan haklarının Türk tarihindeki gelişimine kaynaklık eden diğerkayda değer gelişmeler 1839 yılında Tanzimat Fermanı'nın, 1856 yılında Islahat Fermanı'nın ilânı olarak değerlendirilebilir. Fermanlar, hem Batılı devletlerin gayrimüslimleri bahane ederek devletin içişlerine karışmasını engellemek hem de gayrimüslim tebaanın bağımsızlık girişimleri karşısında devletin birliğini korumak gayesiyle ilân edilmişlerdir (İnalçık, 1992: 1-16). Devletin, “Osmanlılık” siyasetinin bir yansıması olan bu fermanlar, iç ve dış gelişmelerin ortaya çıkardığı koşullarda ilân edilmiş olsalar da, insan haklarıyla alâkalı önemli hükümler içermişlerdir. Düzyazı şeklinde yazılan Tanzimat Fermanı'nda hem insan haklarına yer verilmiş hem de birtakım yasaklamalar getirilerek siyasî iktidarın kendi kendini sınırlandırması sağlanmıştır. Malî güce göre vergi ilkesi; devlet tarafından yapılan harcamaların kanun dairesinde yapılmasının gerekliliği; askerlik görevinin bütün halkı ilgilendiren bir görev olduğu ve ömür boyu askerlik yerine, süresi belli bir askere alma sisteminin kabulü; kişilerin yargılanmadan cezalandırılmayacaklarının belirtilmesi; can, ırz ve

mülkiyet hakkının dokunulmazlığı; müsadere yasağı; bütün Osmanlı tebaasının ayrım gözetmeksizin eşit vatandaş olarak kabul edilmeleri Ferman'da ön plana çıkan önemli düzenlemeler olarak göze çarpmaktadır (Tanzimat Fermanı, 2015: 13-16). Yine Batılı devletlerin baskısı sonucu 1856 yılında ilân edilen Islahat Fermanı ise, Tanzimat Fermanı'na göre daha kapsamlıdır ve içeriğini ağırlıklı olarak gayrimüslimlerle alâkalı düzenlemeler oluşturmuştur. Tanzimat Fermanı ile verilmiş olan hakların ve hürriyetlerin Islahat Fermanı'nda kuvvetlendirilmiş ve sağlamaştırılmış olduğu belirtilmektedir. Gayrimüslim tebaanın ihtiyaçları; patriklerinin seçilme usûlleri; gayrimüslim din adamlarına bağlanacak maaş; rahiplerin sahip oldukları malların dokunulmazlığı; ibadet yerleri, okul, hastane gibi yerlerin tamiri ve yapımına izin; ibadet hürriyeti; kimsenin din ve mezhebinden dolayı aşağılanamayacağı; devlet memurluğuna alımda din farkı gözetilmeyeceği; askere almada ve vergilendirmede Müslümanlarla gayrimüslimler arasında eşitlik; gayrimüslimlerin eyalet meclislerinde temsili; işkence ve eziyetin yasaklanması gibi hükümler Islahat Fermanı'nın dikkate değer hükümleri olarak göze çarpmaktadır (Islahat Fermanı, 2015: 19-25). Fermanlardan ayrı insan haklarının gelişimi açısından bir konu üzerinde daha durmak gerekmektedir. Hem dünyada hem de Osmanlı Devleti'nde, insan haklarıyla bağdaşmayan bir uygulama olan kölelik, uzun yıllar uygulama alanı bulmuştur. Şunu belirtmek gerekir ki, kölelik denildiğinde akla her yerde aynı şekilde uygulanan bir sistem gelmemelidir. Batılı devletlerin önemli bir kısmında insanı ve sahip olduğu hasletleri tamamen yok sayarak sömürü aracına dönüşebilen kölelik, İslâm dinini benimsemiş olan devletlerde zaman içerisinde eritmeye çalışılan bir uygulama olarak ortaya çıkmıştır. İslâm devletlerinde köleler, Batılı devletlerdeki kölelerin aksine, daha insanî ve topluma kazandırılmaya yönelik muamelelerle karşılaşmışlardır. Yine de kölelik uygulaması, ne şekilde olursa olsun insan haklarının gelişimini olumsuz yönde etkileyen bir uygulama olarak tarihteki yerini almıştır. Sultan Abdülmecid'in emirleriyle 1847'de esir pazarının kapatılması, 1857'de "zenci köle" ticaretinin yasaklanması ile birlikte, 1890 yılında ve İkinci Meşrutiyet'ten sonra Sultan Reşad döneminde kabul edilmiş kanunlarla birlikte kölelik uygulamasına büyük oranda son verilmiştir (Aydın ve Hamîdullah, 2002: 237-246; Engin, 2002: 246-248).

3.1.1876 Anayasası'nda İnsan Haklarının Gelişimi ve Sınırlandırılması

Belçika, Polonya, Prusya ve Fransa Anayasalarından esinlenerek hazırlanmış olan Osmanlı Devleti'nin ilk anayasası, 23 Aralık 1876 tarihinde halka duyurularak yürürlüğe girmiştir (Tanör, 2014: 132-134). 119 maddesi bulunan 1876 Anayasası, farklı anayasalardan esinlenmesinin yanı sıra Tanzimat ve Islahat Fermanları'ndan da izler taşımaktadır. Anayasa, baştan sona incelendiğinde hem şeklî hem de maddî

anayasa tanımına uymaktadır. Osmanlı hâkimiyetinde bulunan memleketler, yasama, yürütme ve yargı işleri, yerel yönetimler, devlet memurları gibi pek çok konuda hükümler içeren 1876 Anayasası'nda, insan haklarına da “*Tebaaî Devleti Osmanîyenin Hukuku Umumiyesi*” başlığı altında (8-26. maddeler) yer verilmiştir. Bu bölümde ilk olarak “vatandaşlık hakkı”na yer verilmiş olup, “Osmanlılık” siyasetine göre bütün tebaayı içerisine alacak şekilde tasarlanmış bir vatandaşlık tanımı yapılmıştır (Madde 8). Yine diğer maddelere bakıldığında Anayasa, “kişi hürriyeti ve dokunulmazlığı”, güvenliği ve genel âdâbı ihlâl etmemek kaydıyla “ibadet hürriyeti”, kanun dairesinde “basın hürriyeti”, kanun dairesinde “şirket kurma hürriyeti”, “dilekçe hakkı”, “eğitim-öğretim hakkı”, “eşitlik hakkı”, Türkçe bilmek şartıyla tebaanın ehliyetine ve kabiliyetine göre “devlet memuriyeti hakkı”, “malî güce göre vergi ilkesi”, “mülkiyet dokunulmazlığı”, “kanunî hakim güvencesi”, muharebe hâlindeki istisnâî durumlar dışında “müsadere ve angarya yasağı”, “vergilerin kanunîliği ilkesi”, “işkence ve eziyet yasağı” gibi hakları ve hürriyetleri güvence altına almıştır (Madde 9-26). 1876 Anayasası, insan hakları bakımından önemli maddeler içerse de insan haklarının gelişimini olumsuz bir biçimde etkileyen maddeleri de bünyesinde barındırmıştır. Mesela padişah, kanun dairesinde serbest olan “basın hürriyeti”ni sansür yoluyla işlemez hâle getirebilmektedir (Madde 12). Yine padişaha, “hükûmetin emniyetini ihlâl etme” gerekçesiyle kişileri sürgün edebilme yetkisi de tanınmıştır (Madde 113). İnsan haklarının gelişimi bakımından önemli olan hususlardan biri de egemenlik yetkisinin kimde toplandığı ve kuvvetlerin ayrılıp ayrılmadığıdır. 1876 Anayasası'na göre egemenlik yetkisi, “*sülalei âli Osmandan usûlü kadimesi veçhile ekber evlada aittir*” (Madde 3). İcra organı olan heyet-i vükelâ, yasama organı olan meclisler (heyet-i mebusan ve heyet-i âyan) ve yargı organları ayrı ayrı ele alınsa da Anayasa'da, kuvvetler birliğinin benimsendiği görülmektedir. Heyet-i vükelâ, hem göreve getiriliş hem de görevi yürütme açısından padişaha karşı sorumludur (Madde 7). Yine sınırlı bir seçmen kitlesi tarafından seçilen heyet-i mebusan ve doğrudan padişahın iradesiyle göreve getirilen heyet-i âyan da padişahın otoritesi altında görevlerini icra etmektedirler. Meclisler, kanun yapma yetkisini bile padişahın izni ve denetimi altında kullanabilmektedirler (Madde 60-80). Padişah, önüne gelen kanunları mutlak veto yetkisine sahiptir. Bunlardan ayrı padişah, meclisi tatil etme yetkisine sahiptir ve bu yetkisini 14 Şubat 1878'de kullanmıştır. Böylece meclis-i umumi, süresiz olarak tatil edilmiş ve 1876 Anayasası, bizzat anayasaya aykırı² bir biçimde fiilen askıya alınmıştır (Zürcher, 2000: 116-117).

³ Anayasa'nın 115. maddesine göre, “*bir maddesi bile hiçbir sebep ve bahane ile tatil veya icradan iskat edilemez*”.

Bütün bunlar göz önünde bulundurulduğunda, Anayasa'da tanınmış olan birtakım haklar ve hürriyetlerin, yetkileri sınırlandırılmamış ve paylaştırılmamış siyasî otoriteler eliyle sınırlandırılabilen veya durdurulabilen olduğu ortaya çıkmaktadır. Anayasa'nın 23 Temmuz 1908'de yeniden ilân edilmesiyle birlikte başlayan II. Meşrutiyet döneminde, en güçlü siyasî otorite olan padişahın yetkileri, 1909 yılında Anayasa üzerinde yapılan değişikliklerle birlikte sınırlandırılmıştır. Padişahın, kanunları mutlak mânâda veto etme yetkisi, geciktirici ve güçleştirici veto yetkisine dönüştürülmüştür. Yine heyet-i vükelâ artık meclise karşı sorumlu tutulmuş, meclis-i mebusanın yetkileri ve etkinliği artırılmıştır. Meclis-i umuminin kanun teklif edebilmesi için artık padişahın izin almasına gerek yoktur. Padişah, mecliste Anayasa'ya bağlılık yemini etmekle yükümlü kılınmıştır ve ödenekleri kanuna bağlı olmak zorundadır. Yetkileri geniş olmakla birlikte padişah, bu yetkilerini -karşı imza kuralı çerçevesinde- tek başına değil, sadrazam ve ilgili bakanlar aracılığıyla kullanabilecektir. Meclise, heyet-i vükelânın görevine devam edebilmesi veya görevden alınabilmesi için güvenoyu yetkisi veren Anayasa değişiklikleri, padişahın milletlerarası andlaşma yapma yetkisini de meclise vermiştir. Padişahın, meclisi fesih yetkisi sınırlandırılmış, heyet-i âyan onayı ve üç ay içinde seçime sunulma şartlarına bağlanmıştır. Siyasî otoritenin yetkilerini sınırlandıran ve paylaştıran bu düzenlemeler, insan haklarının gelişimi açısından olumlu gelişmeler olarak öne çıkmıştır. 1909 değişiklikleri yalnızca siyasî otoritenin yetkilerini sınırlandırmakla kalmayıp, doğrudan insan haklarıyla alâkalı değişikliklere de yer vermiştir. Kişilerin kanun dışında tutuklanmalarının yasaklanması, basını sansürün yasaklanması, dernek kurma ve toplanma hürriyetinin tanınması, haberleşme gizliliğinin kabulü, Anayasa'nın ilk hâlinde padişaha tanınmış olan sürgün yetkisinin kaldırılması doğrudan insan haklarıyla alâkalı değişikliklerdir (Mengüç, 2020 681-684; Çelen, 2012: 137-138). Değişikliklerle birlikte yeni bir şekle bürünen 1876 Anayasası, örgütlenme ve ifade hürriyeti açısından demokratik bir ortam yaratmıştır. Ama bu ortam 23 Ocak 1913'te gerçekleşen Bâb-ı Âli Baskını ile ortadan kalkmıştır. Bu tarihten 1918 yılına kadar, İttihat ve Terakkî'nin mutlak egemenliğine dayalı, muhalefetin sindirildiği tek partili bir döneme girilmiştir. Ardı ardına vukû bulan savaşların getirdiği olumsuz koşullarda iktidarı elinde bulunduran İttihat ve Terakkî döneminde, insan haklarının gelişimi sekteye uğramış, I. Dünya Savaşı sonrasında ve Millî Mücadele yıllarında da Türk milletinin ve devletinin işgallerden kurtarılmasına öncelik verilmiştir.

3.2. 1921 Anayasası'nda İnsan Haklarının Gelişimi ve Sınırlandırılması

1921 Anayasası olarak bilinen Teşkilât-ı Esasiye Kanunu, ilk olarak 23 Nisan 1920'de Ankara'da toplanmış olan Büyük Millet Meclisi (1. TBMM) tarafından, 20 Ocak 1921 tarihinde kabul edilerek yürürlüğe girmiştir. Anayasa, yirmi üç madde ve ek olarak bir "maddei münferide"den oluşmaktadır. Bu yönüyle, Türk tarihindeki tek yumuşak anayasa ve en demokratik usûllerle kabul edilmiş anayasa olma özelliklerini taşımaktadır. 1921 Anayasası'nda ele alınan konular incelendiğinde, insan hakları ile yargıya dair hiçbir düzenleme yapılmadığı göze çarpmaktadır. Bunun temel sebebi, Anayasa'nın, 1876 Anayasası'nı yürürlükten kaldırmamış olması ve o anki ihtiyaçlara cevap verecek şekilde tasarlanmış olmasıdır (Gözler, 2018b: 65-77). Şöyle de söylenebilir: 1921 Anayasası, olağanüstü koşulların ürünüdür. İlk dokuz maddede yasama ve yürütme yetkisi üzerinde durulmuş, onuncu maddeden itibaren yerel yönetimlerle alâkalı geniş haklar da içeren düzenlemelere yer verilmiştir. Bu bağlamda, 1921 Anayasası'nın insan haklarının gelişimine doğrudan bir katkı sunmadığı söylenebilir. Dolaylı bir katkı sunup sunmadığı konusunda ise zorlama bir yorumla şu söylenebilir: İnsan haklarının gelişiminin önündeki engellerden biri, belki de en önemlisi, sınırlandırılmamış ve yetkileri paylaştırılmamış olan siyasî otoritelerdir. 1921 Anayasası'nın, egemenlik yetkisinin halkta olduğunu belirten hükmüyle ve yerel yönetimlere verilen geniş haklar ve yetkiler içeren hükümleriyle, siyasî otoritenin gücünü nispeten sınırlandırma ve dağıtma yoluna gitme eğiliminde olduğu söylenebilir. Ancak tekrar altını çizmek gerekir ki bu yorum, insan haklarının gelişimine dolaylı yoldan katkı babında zorlama bir yorumdur.

3.3.1924 Anayasası'nda İnsan Haklarının Gelişimi ve Sınırlandırılması

1921 Anayasası ihtiyaçlara cevap verebilecek nitelikte ve genişlikte değildir. Yine Kânûn-ı Esâsî'ye aykırı birçok kanunun geçtiği görülmektedir. Bu ortamda yeni bir anayasa ihtiyacı belirmiştir. Ağustos 1923'te göreve başlayan Büyük Millet Meclisi (2. TBMM), yine Teşkilât-ı Esasiye Kanunu olarak bilinen 1924 Anayasası'nı kabul etmiş ve Anayasa, 20 Nisan 1924'te yürürlüğe girmiştir (İba, 2021: 45-57). Yüz beş madde ve bir muvakkat maddeden oluşan Anayasa, altı fasıla ayrılmıştır. Anayasa'nın ilk faslı, esas hükümleri; ikinci faslı, yasama görevini; üçüncü faslı, yürütme görevini; dördüncü faslı, yargı görevini; beşinci faslı, insan haklarını; altıncı faslı, türlü maddeleri içermiştir. Kuvvetler birliğini ve çoğunlukçu demokrasi³ anlayışını esas alan 1924 Anayasası'nın bu yönlerinin insan haklarının

⁴ Dönemin anayasalarında genel olarak çoğulcu değil, çoğunlukçu bir demokrasi anlayışının hâkim olduğu söylenebilir (Tanör, 2014: 328-333).

gelişimini olumsuz etkilediği söylenebilir. Ama Anayasa’da bir fasıl, sadece insan haklarına ayrılmıştır. “*Türklerin Kamu Hakları*” olarak geçen bu fasıl, Anayasa’nın 68-88. maddelerini içermektedir. Bu fasılda ilk olarak, her Türk’ün hür doğup, hür yaşayacağına yer verilmiştir. Maddenin devamında herkes için tabii bir hak olduğu kabul edilen hürriyetin, sınırları çizilmiş ve bu sınırlar, başkalarının hürriyet sınırları olarak tayin edilmiştir. Bu maddeden hareketle Anayasa’nın, John Locke’tan esinlenen ve insan hakları konusunda önemli kabul edilen metinlerden mülhem, tabii haklar anlayışını benimsediği söylenebilir. Anayasa’da düzenlenen insan haklarına şu örnekleri vermek mümkündür: “kişi dokunulmazlığı”, “vicdan hürriyeti”, “düşünce ve ifade hürriyeti”, “yayın hürriyeti”, “sözleşme hürriyeti”, “çalışma hürriyeti”, “mülk edinme ve tasarrufta bulunma hürriyeti”, “toplanma hürriyeti”, “dernek kurma hürriyeti” vb.dir (Madde 70). İlköğrenimi kadın ve erkek herkes için ödev sayan (Madde 87) Anayasa, insan haklarıyla alâkalı kabul gören temel metinlerdeki gibi can, mal ve ırz dokunulmazlığına yer vermiş (Madde 71); işkenceyi, eziyeti, müsadereyi ve angaryayı yasaklamıştır (Madde 73). Ayrıca olağanüstü hâllerin getirdiği şartlar hariç olmak üzere kamu yararı söz konusu olmadan ve bedeli ödenmeden yapılabilecek herhangi bir kamulaştırma girişimi de Anayasa’da yasaklanmıştır (Madde 74). Yine Anayasa’da hiç kimsenin mensup olduğu din, mezhep ve felsefî içtihadından dolayı kınanamayacağı; güvenliğe, genel âdaba ve kanunlara aykırı olmamak üzere her türlü ayinin serbest bırakılacağı hükme bağlanmıştır (Madde 75).

Anayasa’da siyasî haklar ve hürriyetlere ilişkin düzenlemeler de mevcuttur. Seçmen yaşını 18’den 22’ye çıkararak Anayasa, seçilme yaşını da 30 olarak belirlemiştir. Yine ilk hâlinde bu haklar, yalnızca “*her erkek Türk’e*” diye tanımlanmış, 1934 tarihindeki değişiklikle kadınları da içerisine alarak daha kapsamlı bir hâle getirilmiştir (Özbudun, 2012: 7). Anayasa, siyasî haklara sahip her Türk’ün ehliyet ve hak edişine göre devlet memuru olabileceğini kabul etmiştir (Madde 92). Anayasa’da vatandaşlık hakkı, Türk kimliği üzerinden ele alınmış; Türkiye’de yaşayan herkesin din ve ırk farkı olmaksızın Türk kabul edildiği belirtilmiştir (Madde 88). Anayasa’da düzenlenmiş olan siyasî haklardan biri de “vergi hakkı”dır. Anayasa’ya göre bu hak, devletin genel giderlerine halkın katılımı anlamına gelmektedir. Buna göre, gerçek kişiler veya tüzel kişiler tarafından veya onlar namına vergi, resim, harç vb. alınması yasaktır (Madde 84).

1924 Anayasası’nda ele alınan insan hakları, sadece şahsî haklar ve hürriyetler ile siyasî haklar ve hürriyetleri içermektedir. Sosyal ve iktisadî haklara Anayasa’da yer verilmemiştir. Ancak sosyal ve iktisadî haklara ilk yer veren anayasaların 1917 tarihli Meksika ve 1919 tarihli Weimar Anayasaları olduğu göz önüne alındığında,

bu durumun savaştan yeni çıkmış bir ülke için doğal olduğu ileri sürülebilir. Anayasa'nın üstünlüğü ilkesini bünyesinde barındıran 1924 Anayasası, bu üstünlüğü sağlamak üzere kurulacak olan bir denetim mekanizması içermemektedir. Yine Anayasa'da tanınmış haklar ve hürriyetler, siyâsî iktidar eliyle gerçekleştirilen farklı düzenlemelerle ve uygulamalarla birlikte sekteye uğratılabilmektedir. Mezkûr durum, hükûmete çok geniş yetkiler veren 1925 tarihli Takrir-i Sükûn Kanunu, basın hürriyeti ve yayın hürriyetini sınırlandıran 1931 tarihli Matbuat Kanunu ve dernek kurma hürriyetini sınırlandıran 1938 tarihli Cemiyetler Kanunu ile örneklendirilebilir (Özbudun, 2012: 65-67).

3.4.1961 Anayasası'nda İnsan Haklarının Gelişimi ve Sınırlandırılması

1924 Anayasası, yürürlükte olduğu yıllarda birçok kez değişiklik geçirmiş, hattâ kısa bir süreliğine de (1945-1952) olsa dili "Türkçeleştirilmiş" bir metne dönüştürülmüştür (Tanör, 2014: 345). 1950 yılında iktidara gelen Demokrat Parti (DP) döneminde yaşanan gelişmeler sonucunda, genç subaylar bir darbe yaparak yönetime el koymuş ve yeni bir anayasa yapımı sürecine başlanmıştır. Anayasa metninin hazırlanması sürecine DP'liler dışındaki siyâsî parti temsilcileri, üniversite hocaları, muhtelif meslek kuruluşlarının temsilcileri gibi birçok kesimden insan dâhil olmuştur. 1961 Anayasası, genç subayların darbesi sonucunda ortaya çıkan bir anayasadır. Ama şunu da belirtmek gerekir ki, darbeyi gerçekleştiren subayların bir kısmı Anayasa taslağını görüşüp kabul edecek olan Kurucu Meclis'in Milli Birlik Komitesi (MBK) kanadından tasfiye edilmiş (14'ler Olayı), MBK'da Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) taraftarı olan subaylar çoğunluğu elde etmiştir. Kurucu Meclis'in Temsilciler Meclisi kanadında da CHP'lilerin ağırlığı hissedilmektedir. Bu yüzden 1961 Anayasası, literatürde de sıklıkla değinildiği gibi, CHP'nin 1959 yılında gerçekleştirdiği Kurultay'da kabul edilen "İlk Hedefler Beyannamesi"nden izler taşımaktadır (Emre, 2015: 51-58). Yapım sürecine DP'lilerin dâhil edilmemesi, Anayasa'nın demokratik ve çoğulcu koşullarda kabul edilmediği şeklinde yorumlanabilir. Öyle olsa bile 1961 Anayasası, insan hakları açısından en gelişmiş ve en demokratik anayasa olarak kabul görmektedir. Sonraki yıllarda üzerinde yapılacak değişiklikler bir kenara bırakıldığında, ilk hâliyle 1961 Anayasası, otorite ve sınırlama karşısında hürriyeti önceleyen, "*insan haklarına dayanan devlet*" anlayışını kabul eden bir anayasa olarak ön plana çıkmaktadır. Başlangıç bölümü de bulunan 1961 Anayasası'nın birinci kısmı genel esaslar, ikinci kısmı temel haklar ve ödevler, üçüncü kısmı cumhuriyetin temel kuruluşu, dördüncü kısmı muhtelif hükümler, beşinci kısmı geçici hükümler ve altıncı kısmı son hükümlerden oluşmaktadır. İnsan hakları açısından Anayasa'nın en özgün yönlerinden biri, sosyal ve iktisadî haklar ve

ödevlere ilk kez ve geniş bir biçimde yer vermiş olmasıdır (Odyakmaz, Kaymak ve Ercan, 2011: 18-19). Anayasa’da insan hakları kişi hakkı, sosyal ve iktisadî hak veya siyasî hak olup olmamalarına göre kategorize edilmiş, bazı haklar aynı zamanda ödev sayılmıştır. Anayasa’da sayılan kişi hakları ve ödevleri ile siyasî haklar ve ödevlerin önemli bir kısmına 1924 Anayasası’nda da yer verilmiştir. Hattâ 1924 Anayasası’nda benimsenen tabî hak anlayışına benzer bir yaklaşımın 1961 Anayasası için de geçerli olduğu söylenebilir. Ama 1961 Anayasası’nı diğer anayasalardan ayıran pek çok nokta vardır. Bunlardan biri, birtakım haklara önceki anayasalar içerisinde yer verilmiş olsa da 1961 Anayasası’nda bu haklar, dâhil olduğu hak ve ödev kategorisi içerisinde ayrı bir başlık açılarak geniş bir şekilde açıklanmıştır. Yine 1961 Anayasası önceki anayasalara nispeten daha çoğulcu bir biçimde tasarlanmış, bunun neticesinde toplumun muhtelif kesimleri hem örgütlenme hem de yayın faaliyetleri yoluyla siyasî ve sosyal yaşam içerisinde kendilerine yer bulabilmişlerdir. İnsan haklarının kuvvetli bir norm ile güvence altına alınması, hakların ve hürriyetlerin gelişimi açısından elzem kabul edilebilir. 1876 ve 1924 Anayasaları bu açıdan hakların ve hürriyetlerin gelişimine olumlu etkiler yapmıştır. Ancak hem hakların ve hürriyetlerin hem de anayasaların ihlâli durumunda başvuru yapılacak bir mekanizmaya yer verilmemiştir. 1961 Anayasası’nda bu durum gözetilmiş ve Anayasa Mahkemesi’ne yer verilmiştir. Anayasa’da egemenlik yetkisini kullanan organlar arasında bir yetki dengesi sağlanması hedeflenmiştir. Bu yönüyle de Anayasa, insan haklarının gelişimine olumlu etkiler yapmıştır (Tanör, 1994: 25-28).

1961 Anayasası’nda ilk kez yer verilen haklar ve ödevler genellikle “*sosyal ve ekonomik haklar ve ödevler*” başlığı altında toplanmıştır. Anayasa’da ilk kez yer verilen haklar şu şekilde sıralanabilir: “Ailenin Korunması” (Madde 35), “Çalışma ve Sözleşme Hürriyeti” (Madde 40-47), “Sosyal Güvenlik Hakkı” (Madde 48), “Sağlık Hakkı” (Madde 49), “Kooperatifçiliği Geliştirme” (Madde 51), “Tarımın ve Çiftçinin Korunması” (Madde 52). Bu haklar ve ödevler dışında, Anayasa’nın “*sosyal ve ekonomik haklar ve ödevler*” başlığında sayılan diğer haklar ve ödevlere önceki anayasalarda da yer verilmiştir. Mesela, “Mülkiyet Hakkı” ve “Öğrenimin Sağlanması” önceki anayasalarda da yer almıştır. Ancak 1961 Anayasası’nda - önceki anayasalardan farklı olarak- bu haklara ve ödevlere ayrı başlıklar açılmış ve bu başlıklar da kendi içlerinde “kamulaştırma”, “devletleştirme” gibi alt başlıklara ayrılmıştır. Yine “Çalışma Hakkı ve Hürriyeti” 1924 Anayasası’nda da kabul edilmiştir. Ama 1924 Anayasası’nda bu hak ve hürriyete bir cümle içerisinde diğer haklar ve hürriyetlerle birlikte yer verilirken, 1961 Anayasası’nda “Çalışma ve Sözleşme Hürriyeti” geniş tanımları olan alt başlıklarla açıklanmıştır. “Çalışma Şartları”, “Dinlenme Hakkı”, “Ücrette Adaletin Sağlanması”, “Sendika Kurma

Hakkı”, “Toplu Sözleşme ve Grev Hakkı” şeklinde düzenlenen “Çalışma ve Sözleşme Hürriyeti”nin alt başlıkları, 1961 Anayasası’nı diğer anayasalardan ayıran yenilikler olarak ön plana çıkmıştır. 1961 Anayasası’nda sayılan kişi hakları ve ödevleri ile siyasî haklar ve ödevler önceki anayasalarda da yer almıştır. 1961 Anayasası’nın ayırt edici yönü, mezkûr hakları ve ödevleri ayrı ayrı başlıklandırılarak daha geniş açıklamalara ve siyasî partilerle alâkalı hükümlere yer vermesidir.

1961 Anayasası’nın tanıdığı hakların ve hürriyetlerin neticesinde sosyal ve siyasî yaşamda bir hareketlilik meydana gelmiş, toplumun muhtelif kesimleri bu alanlarda aktif bir biçimde yer almaya başlamıştır. Bu hareketlilik, zaman zaman gençler arasında yaşanan şiddet eylemleriyle kendisini göstermiş ve bu eylemler gün geçtikçe artmaya başlamıştır. Ordu mensupları, 12 Mart 1971’de bir muhtıra ile siyasî ve sosyal alana müdahale etmiş ve ülke içerisinde yaşanan olumsuz gelişmelerden 1961 Anayasası’nda geniş bir biçimde yer verilen hakları ve hürriyetleri sorumlu tutmuşlardır. Bu yüzden, Muhtıra döneminde kurulan hükümetler hem 1971 yılında hem de 1973 yılında Anayasa metninde önemli değişiklikler yapmışlardır (Soysal, 1997: 69-83). Yapılan değişikliklerle birlikte Bakanlar Kurulu’na kanun hükmünde kararname çıkarma yetkisi verilmiş; yine Bakanlar Kurulu vergi, resim ve harçlar üzerinde değişiklik yapma yetkisiyle donatılmış; üniversitelerin özerkliği sınırlandırılmış; TRT’nin özerkliği kaldırılmış; tabî yargı yolu ilkesi yerine kanunî yargı yolu ilkesi benimsenmiş; Anayasa Mahkemesi’ne dava açmak için “*TBMM’de temsilcisi bulunan siyasî partiler*” ibaresi, “*TBMM’de grubu bulunan siyasî partiler*” ibaresi ile değiştirilmiş ve Anayasa Mahkemesi’nin, anayasada yapılacak olan değişiklikleri sadece şekil yönünden denetleyebileceğine yer verilmiştir. Yine devlet memurlarının sendika üyesi olmaları yasaklanmış; Türk Silahlı Kuvvetleri’nin malî açıdan denetlenmesi yetkisi Sayıştay’dan alınmış; Askerî Yüksek İdare Mahkemesi ve Devlet Güvenlik Mahkemeleri’nin kurulmasıyla birlikte askerî otoriteyi güçlendirecek düzenlemelere yer verilmiştir (Yıldırım, 2019: 43-55). 1971’de yapılan en önemli değişikliklerden biri de Anayasa’da yer verilmiş olan insan haklarının sınırlandırılmasına yönelik hükümler getirilmesidir. Anayasa’nın ilk hâlinde insan haklarının Anayasa’nın sözüne ve ruhuna uygun olarak ancak kanunla sınırlandırılabilmesine yer verilmiş, genel sınırlandırma sebepleri ile bu hakların sınırlandırılmayacağı belirtilmiştir (Madde 11). 1971 yılında yapılan değişiklikte birlikte insan haklarının, “... *devletin ülkesi ve milletiyle bütünlüğünün, Cumhuriyetin, millî güvenliğinin, kamu düzeninin, kamu yararının, genel ahlâkın ve genel sağlığın korunması amacı ile veya Anayasanın diğer maddelerinde gösterilen özel sebeplerle*”, Anayasa’nın sözüne ve ruhuna uygunluk da gözetilerek ancak

kanunla sınırlanabileceği eklenmiştir. Bu değişikliklerle birlikte, insan haklarının genel sınırlandırma sebepleri ile sınırlandırılabilmesinin önü açılmıştır. Yapılan değişikliklerle birlikte insan hakları, siyasî otorite karşısında olabildiğince sınırlanmaya çalışılmıştır. Ama bu hamle de ülke içerisinde meydana gelen muhtelif huzursuzlukların giderilmesini sağlayamamış, 12 Eylül 1980’de ordu mensuplarının siyasî alana müdahalesiyle yeni bir Anayasa metni hazırlanmış ve yeni bir döneme girilmiştir.

3.5.1982 Anayasası’nda İnsan Haklarının Gelişimi ve Sınırlandırılması

12 Eylül 1980’de gerçekleşen askerî müdahale ile birlikte ülkenin idaresini eline alanlar, hürriyet yerine sınırlamayı önceleyen bir anayasa metninin hazırlanmasını istemişlerdir. Hazırlanan anayasa metni, Kurucu Meclis’in onayından geçip halkoyuna sunulmuş, büyük bir çoğunluğun kabul oyu ile birlikte 9 Kasım 1982’de Resmî Gazete’de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. 1961 Anayasası hazırlanırken -her ne kadar CHP’lilerin ağırlığı hissedilse de- DP’liler dışındaki tüm siyasî partiler anayasa yapımı sürecine dâhil edilmiştir. Ama 1982 Anayasası’nın yapım sürecine sadece Kurucu Meclis’i oluşturan Millî Güvenlik Konseyi ve Danışma Meclisi katılmıştır. Millî Güvenlik Konseyi, genelkurmay başkanı, kuvvet komutanları ve jandarma genel komutanından oluşurken; 160 kişilik Danışma Meclisi, 40 üyesinin doğrudan Millî Güvenlik Konseyi tarafından, 120 üyesinin de her ilin valisinin tespit ettiği adaylar arasından Millî Güvenlik Konseyi tarafından seçilmesi suretiyle oluşturulmuştur. Yapılış süreci bakımından 1982 Anayasası’nın demokratik olmayan yöntemlerle ortaya çıkan bir anayasa olduğu söylenebilir (Tanör, 1994: 97-125). Bununla birlikte 1982 Anayasası, içerdiği başlıklar ve konular dikkate alındığında 1961 Anayasası’na çok benzemektedir. Sert veya kazuistik olmaları gibi yapısal nitelikleri bir kenara bırakıldığında iki anayasanın da yer verdiği başlıklar ve bu başlıkların sıralanışı birbirine benzemektedir. Hattâ 1982 Anayasası’nda fazladan malî ve iktisadî hükümlere de yer verilen bölüm, “orman köylüsünün korunması”, “kooperatifçiliğin geliştirilmesi”, “esnaf ve sanatkârların korunması” gibi alt başlıklar içermiştir (Soysal, 1997: 110). 1982 Anayasası’nın çalışma açısından önem arz eden insan haklarına dair bölümü de -1961 Anayasası’nda olduğu gibi- hakların ve ödevlerin bağlı buldukları kategoriye göre üç başlık altında ele alınmıştır. 1961 Anayasası’nda yer verilen haklar ve ödevlerle kıyaslandığında, 1982 Anayasası’nda yer verilen hakların ve ödevlerin niceliksel olarak daha fazla olduğu söylenebilir. Ama 1982 Anayasası’nda yer verilen haklar ve ödevlere ilişkin başlıkların her birinin altında yer alan yasaklar ve sınırlandırmalar ile Anayasa’da kabul edilen sınırlandırma rejimi, insan haklarıyla alakalı kısmın niceliksel olarak geniş olmasının pek

ehemmiyeti olmadığı kanaatine varılmasına yol açmaktadır. Şöyle ki, tanınmış hakların ve ödevlerin önemli bir kısmında özel sınırlandırma sebeplerine genişçe yer verilmiştir. Yine 1961 Anayasası'nda sonradan yapılan değişikliklerle birlikte yer verilen genel sınırlandırma sebeplerinin hangi haklar ve ödevler için uygulanacağı yönünde bir tartışma bulunmaktaydı. Ama 1982 Anayasası'nda genel sınırlandırma sebeplerinin tüm haklar ve ödevler için geçerli olduğu belirtilerek bu tartışmaya son verilmiştir (Madde 13). Sınırlandırmanın esas, hürriyetin istisna olduğu 1982 Anayasası'nda çoğunlukçu bir demokrasi anlayışı hâkimdir. Anayasa'da, egemenlik yetkisini kullanan devlet organları arasındaki yetkilerin paylaşılmasının, siyasî iktidarı elinde bulunduranlar lehine bir netice verdiği söylenebilir. Bu yönüyle de Anayasa, insan haklarının gelişimini olumsuz yönde etkilemiştir.

Anayasa'nın insan hakları açısından demokratikleştirilmesi için farklı zaman dilimlerinde birçok değişiklik yapılmıştır. 1987 ve 1999 yıllarında yapılan değişiklikler, insan haklarıyla alâkalı bir düzenleme içermemiştir. 1993 yılında yapılan değişikliğin ise sadece bir hükmünün insan haklarıyla alâkalı bir düzenleme olduğu savunulabilir. Görsel ve işitsel alan hürriyetine yönelik olan değişiklik hükmü, radyo ve televizyon istasyonları kurulması ve işletilmesini devlet tekelinden çıkarmıştır. 1995 yılında yapılan değişikliklerle birlikte, insan haklarının gelişimi açısından olumlu adımlar atıldığı söylenebilir. Yapılan değişiklikler incelendiğinde; Anayasa'nın Başlangıç metninde bulunan “*Kutsal Devlet*” ibaresi kaldırılmış⁴, derneklere, vakıflara, kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşlarına ve sendikalara ilişkin birtakım yasaklara (siyasî faaliyette bulunmama, siyasî amaç gütmeme, birbirleriyle bu amaçla ortak hareket etmeme) son verilmiş, seçmen yaşı 18'e düşürülmüş, tutukluların da oy verebileceği belirtilmiştir. Yine siyasî partilerin yurtdışında örgütlenmeleri, kadın ve gençlik kolları kurmaları, derneklerle, vakıflarla, kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşlarıyla ve sendikalarla ilişki kurmaları ile maddî yardım almalarına dair yasaklar içeren hükümler kaldırılmıştır (Yokuş, 2020: 7-9). 1982 Anayasası'nda doğrudan insan haklarına yönelik değişiklikler 2001 yılında yapılmıştır. Avrupa Birliği belgelerinin ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin de etkisinin hissedildiği 2001 değişiklikleri incelendiğinde

---

⁴ Gözler'e göre (2002), “kutsal” ibaresinin kaldırılması ve yerine “yüce” ibaresinin konulması, hukuken bir anlam taşımamakta, “dijital bir faaliyet” olmaktan öteye gitmemektedir. Değişikliğin, hukuken bir anlam taşımadığı hususunda Gözler'e katılmamak mümkün değildir. Ancak değişikliğe, yalnızca bir “dijital bir faaliyet” olarak yaklaşılmamalıdır. Fendoğlu'nun (2002: 115) da belirttiği gibi, “kutsal” ibaresi, “meşruyeti hukuk yerine kendinden alan ve birey karşısında devleti önceleyen” bir anlayışı ortaya koymaktadır. Bu nedenle mezkûr ibare değişikliği, otorite-hürriyet ikiliğinde hürriyetten yana bir zihniyet değişimini de yansıtmaktadır.

ilk olarak insan haklarının sınırlandırılmasına yönelik değişiklik hükmü göze çarpmaktadır. 1982 Anayasası'nın ilk hâlinde yer verilen genel sınırlandırma sebepleri ortadan kaldırılmış⁵, sınırlandırmanın ancak ilgili maddelerde belirtilen sebeplerle “*Anayasa'nın sözüne ve ruhuna, demokratik toplum düzeninin ve laik Cumhuriyetin gereklerine ve ölçülülük ilkesine aykırı*” olmayacak şekilde yapılması gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca bu koşullara bir de “*hakkin özüne dokunma yasağı*” eklenmiştir (Madde 13). Basın hürriyeti başlığı altında yer alan, “*kanunla yasaklanmış herhangi bir dilin kullanılması*”na yönelik yasağa son verilmiştir. Derneklerin, vakıfların, kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşlarının ve sendikaların kendi amaçları dışında toplantı ve gösteri yürüyüşü düzenlemelerini yasaklayan hüküm kaldırılmıştır. Yapılan değişikliklerle “*adil yargılanma hakkının*” eklendiği Anayasa'da suçlar ve cezalarla alâkalı önemli eklemeler yapılmıştır. Buna göre kanuna aykırı olarak toplanan bulguların delil sayılmayacağı, sözleşmeyi yerine getirmemesinden dolayı kimsenin hürriyetinden alıkonulamayacağı, savaş tehdidi ve terör suçları dışında kimsenin ölüm cezasına çarptırılmayacağı belirtilmiştir. Kamu çalışanlarına sendika kurma hakkı tanıyan 2001 Anayasa değişiklikleriyle birlikte, siyasî partilerin temelli kapatılması yerine dava konusu fiilin ağırlığına göre kısmen veya tamamen malî yardımdan yoksun bırakılması hükmüne yer verilmiştir (Odyakmaz, Kaymak ve Ercan, 2011: 163-166). 2004 yılında da insan haklarının gelişimi açısından önemli bir değişiklik yapılmıştır. Bu değişiklik 1982 Anayasası'nın 90. maddesinde yer alan milletlerarası andlaşmalarla alâkalıdır. Değişiklikten önceki metinde, usûlüne göre yürürlüğe konmuş olan milletlerarası andlaşmaların kanun hükmünde olduğu ve anayasaya aykırılıkları iddiasıyla Anayasa Mahkemesi'ne başvurulamayacağı belirtilmekteydi. 2004 yılında yapılan değişiklikte birlikte, kanunlar ile milletlerarası andlaşmalar arasında insan hakları konusunda bir uyumsuzluk bulunması hâlinde milletlerarası andlaşma hükümlerinin esas alınacağı belirtilmiştir (Bilir, 2004: 240-242). 1982 Anayasası'nda yapılan önemli değişikliklerden biri de 2010 yılında gerçekleşmiştir. Yapılan değişikliklerle birlikte çocuklar, yaşlılar, özürlüler, harp ve vazife malullerinin dul ve yetimleri ile malul ve gaziler için devlete pozitif bir yükümlülük getirilmiş; özel hayatın gizliliğine dair maddeye şahsî verilerin korunmasına yönelik hükümler işlenmiş; vatandaşın yurtdışına çıkmasının suç oluşturması ve kovuşturması sebebiyle ancak hakim kararıyla yapılabileceği belirtilmiş; çocuk haklarına yönelik koruma önlemleri, ailenin korunması ile alâkalı maddeye işlenmiş; aynı zamanda ve aynı iş

---

⁵Anayasa'nın 13. maddesinden kaldırılmış olan genel sınırlandırma sebepleri, ilgili maddelere serpiştirilmiştir.

kolunda birden fazla sendikaya üye olunamayacağına dair hüküm kaldırılmış; memurlara, toplu sözleşme hakkı ve bu konuda uyuşmazlık çıkması durumunda Kamu Görevlileri Hakem Kurulu'na başvurma hakkı tanınmış; grev sırasında oluşan maddî zarardan sendikanın sorumlu tutulamayacağı belirtilmiş; idarenin eylem ve işlemlerinden zarar görenler için Kamu Denetçiliği Kurumu (Ombudsmanlık) kurulmasına yer verilmiş; Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi kapsamında olan ve Anayasa'da tanınmış olan insan haklarının ihlâl edilmesi durumunda Anayasa Mahkemesi'ne bireysel başvuru yolu açılmıştır (5982 sayılı Kanun, 2010). Bütün bu değişiklikleri içeren 2010 Anayasa değişikliği paketi, daha başka birçok değişikliği içerisinde barındırmıştır. Bu değişiklik paketine yönelik en büyük eleştirilerden biri, içerisinde insanların desteklediği ve desteklemediği maddeler bulunan bu kanun değişikliklerinin, toptan oylanmak üzere “torba değişiklikler” olarak halkın önüne sunulması olmuştur (Yokuş, 2020: 19-23). 1982 Anayasası üzerinde yapılan diğer değişiklik ise 2017 yılında gerçekleşmiştir. 2017 değişiklikleriyle birlikte Türkiye'deki hükümet sistemi değişmiş ve “Türk tipi başkanlık” yakıştırması da yapılan “Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi”ne geçilmiştir. Yeni hükümet sistemiyle birlikte yürütmedeki çift başlılık ortadan kaldırılmış, yürütme yetkisini elinde bulunduran Cumhurbaşkanlığı makamı geniş yetkilerle donatılmıştır. Anayasa üzerinde meydana gelen bu değişiklik, hürriyetlerin önünde en büyük engel olarak görülebilecek olan siyasî otoritelerin yetkilerini bir makam lehine yeniden dağıtma yoluna gitmiştir. Bu yönüyle ve olağanüstü dönemlerde Cumhurbaşkanıya, kararnameyle ayırım yapmaksızın bütün haklar ve ödevleri düzenleme yetkisinin verilmesiyle 2017 değişikliklerinin, insan haklarının gelişimine olumsuz etki yaptığı söylenebilir. Aynı değişiklik paketiyle sıkıyönetimin kaldırılması ise, insan haklarının gelişimi açısından olumlu bir adım olarak değerlendirilebilir.

SONUÇ

İnsan hakları insanlık tarihi boyunca gelişim göstermiş, hâlen tartışılan ve iyileştirilmeye çalışılan meselelerden biridir. Yüzyıllar önce yaşamış olan devletlerde ve toplumlarda insan haklarına yönelik atılan adımlar, modern devletlerin ve bu devletlere ait kurumsal yapıların ortaya çıkması ve şekillenmesiyle birlikte daha sistematik ve güvenceli hâle gelmiştir. İnsan haklarının gelişimine en büyük kurumsal katkı, muhtelif anayasacılık hareketlerinin sonucunda Amerika'dan başlayarak birçok devletin anayasalarını ilân etmeleri olmuştur. Anayasalı dönemden önce de insan hakları birtakım dinî, hukukî metinlerle ve örfî uygulamalarla güvence altına alınmıştır. Ama bu kaynaklarda yer alan hükümlerin kapsamı tartışmaya açıktır ve bu kaynaklar zaman zaman ya

bağlayıcılığını yitirmiş ya da meşruiyetini kaybetmeye başlamıştır. Bu yüzden hiyerarşik olarak diğer normlardan daha üstte olan ve devleti yönetenler dâhil herkesin uyması gereken kuralları içeren bir norm olan anayasalar ortaya çıkmıştır. Liberalizmin dünyadaki gelişimine koşut olarak ortaya çıkan ilk anayasalar hazırlanırken, insan haklarıyla alâkalı bölümlerde liberal öğretilerden fazlasıyla yararlanılmıştır. Liberalizmin öncüsü olan John Locke'tan mülhem tabîî hak anlayışının hakim olduğu anayasalarda ilk olarak, bireylerin can, mal, ırz güvenliği, mülkiyet hakkı gibi şahsî hakları ve hürriyetlerine yer verilmiştir. Siyasî liberalizmin yaygınlaşmasıyla ve insanların yönetime katılma arzusunun artmasıyla birlikte, siyasî haklar ve hürriyetler de anayasalarda yer almaya başlamıştır. Şahsî ve siyasî haklarını kazanan bireyler, çalışma şartlarının iyileştirilmesi ve birtakım haklarının aktif olarak kullanılabilmesi için devletin olumlu edimlerde bulunmasını talep etmişlerdir. Bu talepler ve ihtiyaçlar doğrultusunda anayasalar, sosyal ve iktisadî hakları da içerecek şekilde yeniden düzenlenmişlerdir. Modern çağda yaşanan bilimsel ve teknik gelişmelerle birlikte yeni talepler ve ihtiyaçlar da hâsıl olmaya başlamıştır. Bu talepler ve ihtiyaçlarla birlikte, geleneksel haklar sınıflandırmasına yeni hak sınıflandırmaları da dâhil edilmeye başlamıştır. Anayasaların ortaya çıkması, genel anlamda insan haklarının gelişimine olumlu katkı yapmışsa da bu metinlerin, siyasî iktidarlar eliyle zaman zaman ortadan kaldırılmaları veya otorite lehine değişikliğe uğratılmaları, insan haklarının gelişimini olumsuz yönde etkilemiştir.

Türk tarihinde de insan haklarının gelişimi yüzyıllar öncesine dayanmaktadır. İslâmiyet'in kabulünden önce -iptidâî anlamda da olsa- töreyle güvence altına alınan veya sınırlandırılan insan hakları, İslâmiyet'in Türkler tarafından kabulüyle birlikte yeni güvence veya sınırlandırma mekanizmalarına kavuşmuştur. İslâmiyet'in kabulüyle birlikte şer'î ve örfî hukuk ile güvence altına alınan veya sınırlandırılan insan hakları, zaman zaman siyasî iktidarlar eliyle ortaya konulan muhtelif fermanlar yoluyla geliştirilmiş veya sınırlandırılmıştır. Ancak insan haklarının Türk tarihinde üstün norm olan anayasa ile garanti altına alınması ve muhtelif sınırlamalara tâbi tutulması 1876 yılında gerçekleşmiştir. 1876 yılında ilân edilen Kânûn-ı Esâsî'de şahsî ve siyasî birçok hak ve hürriyete yer verilmiştir. Anayasa'nın ilk hâlinde siyasî iktidara verilen birtakım yetkiler (sansür, sürgün vb.), insan haklarının gelişimi açısından olumsuz etkilere yol açmışsa da II. Meşrutiyet'ten itibaren Anayasa üzerinde yapılan değişiklikler, insan hakları alanında önemli adımlar atılmasını sağlamıştır. Olağanüstü koşullarda ortaya çıkmış olan 1921 Anayasası'nda insan hakları üzerinde hiç durulmamıştır. 1924 Anayasası'nda ise insan hakları, altı bölümden oluşan Anayasa'nın bir bölümünü oluşturmuştur. Kişi hakları ve hürriyetleri ile siyasî haklar ve hürriyetlerin yer aldığı

1924 Anayasası, zaman zaman siyasî iktidar tarafından gerçekleştirilen muhtelif düzenlemeler ve uygulamalarla çığnenebilmiştir. 1876 ve 1924 Anayasalarında güvence altına alınmış olan insan haklarına dair hükümlerin ihlâli hâlinde bir denetim mekanizmasına yer verilmemiştir. 1961 yılında kabul edilen yeni anayasa hem bu denetim mekanizmasına yer vermiş hem de haklar ve hürriyetler açısından yeni ve demokratik düzenlemeler içermiştir. Ülkede meydana gelen huzursuzlukların kaynağının bu düzenlemeler olarak görülmesi, 1961 Anayasası'nın insan hakları bölümünün 1971 ve 1973 yıllarında daha az hürriyetçi ve daha fazla otorite yanlısı olacak şekilde düzenlenmesine yol açmıştır. Sosyal ve iktisadî haklar ve hürriyetlerin de ilk kez yer aldığı 1961 Anayasası, 12 Eylül 1980 Darbesi ile birlikte yürürlükten kalkmıştır. Hürriyet karşısında sınırlandırmayı esas alarak hazırlanan 1982 Anayasası, hâlihazırda yürürlükte bulunan Türk anayasasıdır. Farklı yıllarda birçok değişiklik geçiren 1982 Anayasası'nın insan haklarıyla alâkalı bölümü, bu değişikliklerin bir sonucu olarak ilk hâline nispeten daha demokratik olmuştur. Yine 1982 Anayasası'nda da 1961 Anayasası'nda olduğu gibi Anayasa Mahkemesi'ne, sosyal ve iktisadî haklara ve hürriyetlere yer verilmiştir. Ancak hâlen daha 1982 Anayasası, insan haklarının gelişimi açısından 1961 Anayasası'nın gerisindedir. 1982'den beri yapılan düzenlemeler dikkate alındığında, insan haklarının gelişimi adına kayda değer düzenlemeler yapılmıştır. Ancak bunun yanında, zaman zaman siyasî iktidarlar eliyle insan haklarının gelişimini olumsuz yönde etkileyen düzenlemeler yapıldığı da belirtilmelidir.

YAZARIN BEYANI

Katkı Oranı Beyanı: Yazar çalışmaya tek başına katkı sağlamıştır.

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Çatışma Beyanı: Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

KAYNAKÇA

1876 Anayasası (Kânûn-ı Esâsî)

1921 Anayasası (Teşkilât-ı Esasiye Kanunu)

1924 Anayasası (Teşkilât-ı Esasiye Kanunu)

1961 Anayasası

1982 Anayasası

2010 tarihli 5982 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun

Akyıldız, A. (2009). “Sened-i İttifak”. DİA. (C:36, 512-514). Ankara: TDV.

Aristoteles. (1975). Politika. (Çev. Mete Tunçay). İstanbul: Remzi Kitabevi.

Aydın, M. Â. ve Hamîdullah, M. (2002). “Köle”. DİA. (C:26, 237-246). Ankara: TDV.

Berkes, N. (2012). Türkiye’de Çağdaşlaşma. (Haz. Ahmet Kuyaş). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Bilir, F. (2004). “2004 Anayasa Değişiklikleri Üzerine Bir Değerlendirme”. Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 9 (1, 2), 239-251.

Çalık, E. (2017). “İnsan Hakları Meselesinin Gelişimi ve Siyasî ve Sosyal Faktörlerle İlişkisi.” 21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum, 6 (16), 41-67.

Çelen, M. K. (2012). “1909 Kanun-i Esasî Tadîlâtı”. Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 2 (4), 129-140.

Çüçen, A. K. (2003). “İnsan Hakları Düşüncesinin Gelişimi”. Kaygı: Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi, 2, 27-35.

Doğan, V. (2006). Türk Anayasalarında Yer Alan Temel Hak ve Hürriyetler Açısından İnsan. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Van.

Emre, Y. (2015). CHP, Sosyal Demokrasi ve Sol: Türkiye’de Sosyal Demokrasinin Kuruluş Yılları (1960-1966). İstanbul: İletişim Yayınları.

Engin, N. (2002). “Köle”. DİA. (C:26, 246-248). Ankara: TDV.

Erdoğan, H. G. (2018). Türk Töresi: Eski Türklerde Töre Uygulamaları. Ankara: Karakum Yayınevi.

- Farabî. (2018). İdeal Devlet. (Çev. Ahmet Arslan). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Fendoğlu, H. T. (2002). “2001 Anayasa Değişikliği Bağlamında Temel Hak ve Özgürlüklerin Sınırlanması AY. Md 13”. Anayasa Yargısı, 18 (1), 111-149.
- Gökalp, Z. (1976). Türk Töresi. (Haz. Hikmet Dizdarođlu). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Göze, A. (1989). Siyasî Düşünceler ve Yönetimler. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş.
- Gözler, K. (2002). “3 Ekim 2001 Tarihli Anayasa Değişikliği: Bir Abesle İştigal Örneđi”. Anayasa Yargısı, 18 (1), 0-0.
- Gözler, K. (2018a). İnsan Hakları Hukuku. Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- Gözler, K. (2018b). Türk Anayasa Hukuku. Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- Gündüzöz, İ. (2015). “Yeni Kuşak İnsan Hakları Çerçevesinde Türkiye’de Mülki İdare Amirliğine Analitik Bir Yaklaşım”. İnsan Hakları Yıllığı, 33, 19-33.
- Islahat Fermanı. (2015). Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu. (Ed. H. İncılık ve M. Seyitdanlıoğlu). Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İba, Ş. (2021). “1924 Anayasası’nın Hazırlık ve Kanunlaşma Süreci Üzerine”. Yasama Dergisi, (44), 43-60.
- İbn Haldûn. (1997). Mukaddime I. (Çev. Zakir Kadirî Ugan). İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- İncılık, H. (1992). Tanzimat ve Bulgar Meselesi. İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Kaboğlu, İ. Ö. (2012). Anayasa Hukuku Dersleri (Genel Esaslar). İstanbul: Legal Yayıncılık.
- Kafesoğlu, İ. (1987). Türk Bozkır Kültürü. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Keane, J. (1994). Demokrasi ve Sivil Toplum: Avrupa Sosyalizminin Açmazları, Toplumsal ve Siyasal İktidarın Denetlenmesi Sorunu ve Demokrasi Beklentileri Üzerine. (Çev. Necmi Erdoğan). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Keskinsoy, Ö. (2017). Anayasa Hukuku ve Türk Anayasa Hukuku. Ankara: Monopol Yayınları.

Kramer, S. N. (2002). Tarih Sümer’de Başlar: Yazılı Tarihteki Otuzdokuz İlk. (Çev. Hamide Koyukan). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Locke, J. (2012). Yönetim Üzerine İkinci İnceleme. (Çev. Fahri Bakırcı). Ankara: Ebabel Yayınları.

Mengüç, F. Y. (2020). “1876 Anayasasında (Kanun-i Esasi’de) 1909 Tadilleri”. Adalet Dergisi, (64), 671-690.

Montesquieu. (2021). Kanunların Ruhu Üzerine. (Çev. Berna Günen). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Odyakmaz, Z., Kaymak, Ü. ve Ercan, İ. (2011). Anayasa Hukuku-İdare Hukuku. İstanbul: On İki Levha Yayıncılık.

Özbudun, E. (2012). 1924 Anayasası. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Özkan, S. (2015). “İnsan Haklarının Tarihsel Gelişimi ve Kuşak Sınıflandırması”. Akdeniz Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 5 (1), 111-126.

Pamir, A. (2009). “Orta-Asya Türk Hukukunda ‘Töre’ Kavramı”. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 58 (2), 359-376.

Soysal, M. (1997). 100 Soruda Anayasanın Anlamı. İstanbul: Gerçek Yayınevi.

Şen, M. (1999). “Osmanlı Hukukunun Yapısı”. Osmanlı 6 Teşkilât. (Ed. Güler Eren). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Şentürk, R. (2000). “İnsan Hakları”. DİA. (C:22, 327-330). Ankara: TDV.

Tanör, B. (1994). İki Anayasa 1961-1982. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş.

Tanör, B. (2014). Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Tanzimat Fermanı. (2015). Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu. (Ed. H. İnalçık ve M. Seyitdanlıoğlu). Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Tosun, M. (1973). “Sumer, Babil ve Assur'lularda Hukuk, Kanun ve Adalet Kavramları ve Bunlarla İlgili Terimler”. Belleten, 37 (148), 557-581.

Türe, F. (2014). “İnsan Haklarının Normatif Kökeni”. Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (32), 149-161.

Van De Mieroop, M. (2014). Babil Kralı Hammurabi. (Çev. Bülent O. Doğan). Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Yıldırım, M. (2019). “1971-1973 Anayasa Değişiklikleri”. Liberal Düşünce Dergisi, 24 (93), 35-58.

Yokuş, S. (2020). “Özgürlükler Bağlamında 1982 Anayasası'nın Evrimi”. Anayasa Yargısı, 37 (2), 1-30.

Zürcher, E. J. (2000). Modernleşen Türkiye'nin Tarihi. İstanbul: İletişim Yayınları.